

Stadsgeschiedenis en/in kaarten

Bram Vannieuwenhuyze

Wie een boek over stadsgeschiedenis openslaat, komt vrijwel zeker één of meerdere kaarten tegen. Veel schrijvende stadshistorici voelen de behoefte om één of meerdere kaarten van de door hen behandelde stad of steden te tonen, zowel in boeken als in tijdschriftartikels. Zelfs bij de behandeling van thema's die op het eerste gezicht geen of weinig aanleiding geven tot een ruimtelijke benadering, duiken dikwijls kaarten op (afbeelding 1). Soms worden hiervoor kleinschalige kaarten gebruikt, waarop de stad wordt gesitueerd binnen de voormalige of huidige territoriale omschrijving waarvan ze deel uitmaakt. Vooral worden echter oude kaarten of reconstructiekaarten van de stad getoond. In publicaties die over meer specifieke onderwerpen handelen, treft men ten slotte ook regelmatig grootschalige kaarten van specifieke wijken, buurten, straten en bouwblokken aan, of thematische kaarten waarop een bepaald fenomeen prominent wordt weergegeven.

Afbeelding 1: In een boek over de Reformatie te Antwerpen wordt de topografische spreiding van de calvinisten (één driehoek = één calvinist) over de binnenstad uitgezet (Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen 1996) 241).

Vraag is vanwaar deze behoefte komt, hoe stadshistorici kaarten selecteren en vooral hoe ze die integreren in hun werken. Vanzelfsprekend spelen redactionele richtlijnen en financiële middelen een rol. In een boek van klein formaat dat met een beperkt budget wordt uitgegeven, zal men gewoonlijk geen gedetailleerde en gekleurde afdrukken van zestiende- of zeventiende-eeuwse vogelperspectief aantreffen. Vaak moet men het daarin stellen met apart geplaatste, zwart-wit afgedrukte (fragmenten van) kaarten (afbeelding 2). Catalogi van exposities waar oude stadskarten werden tentoongesteld, bevatten in de regel wel mooie en gedetailleerde afdrukken, zelfs al verschijnen ze in klein formaat.¹ Kopers van zulke boeken willen immers niet alleen historische en technische achtergrondinformatie over de kaarten, maar ook de visuele ervaring thuis herbeleven. Soms worden kaarten niet louter op initiatief van de auteurs zelf toegevoegd. Verscheidene redacties van tijdschriften en jaarboeken vragen de auteurs heel expliciet om afbeeldingen bij hun teksten te voegen, zelfs als dat niet voor de hand ligt.² Naast oude iconografische documenten wordt dan ook meestal een kaart opgezocht of gemaakt.

¹ Een zeer recent voorbeeld van zo'n fraai uitgegeven tentoonstellingscatalogus op klein formaat, verschenen naar aanleiding van een tentoonstelling in het kader van het 26th *International Conference on the History of Cartography*, is Depuydt, Geel et al (2015).

² Het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* streeft er bijvoorbeeld naar om per artikel (minstens) twee afbeeldingen op te nemen (zie <https://www.uantwerpen.be/nl/projecten/tijdschrift-stadsgeschiedenis/auteursrichtlijnen/>) (geraadpleegd februari 2016).

Afbeelding 2: Cartografisch beeld van Amsterdam rond 1650, afgedrukt in zwart-wit in de paperback Geert Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam - Antwerpen 1995⁷).

Publicatietype, financiële middelen, verwachtingen van lezers en redactionele richtlijnen spelen onmiskenbaar een rol. Maar ook los van het publicatieproces maken stadshistorici geregeld gebruik van (oude) kaarten. Dat ligt in de eerste plaats aan het feit dat het gegeven 'stad' vaak een ruimtelijke invulling krijgt. De Germaanse grondvorm van het woord (**stadi-*) betekende letterlijk 'daar waar men staat', of meer in het algemeen 'plaats'.³ Wie het over een stad (of over steden) heeft, kan in de regel altijd een specifieke plaats (of specifieke plaatsen) aanduiden, ook wanneer men het begrip eerder in de overdrachtelijke betekenis hanteert, bijvoorbeeld als stedelijke gemeenschap, institutie, bestuursniveau of mentale constructie. Welnu, een kaart is een bijzonder handig en efficiënt middel om de ligging van plaatsen te verduidelijken. Een tweede reden is ongetwijfeld dat kaarten van (delen van) steden vaak meer bieden dan louter een cartografische voorstelling van het stedelijke landschap. In en op oude stadskarten treft men vaak extra informatie aan. De vogelperspectieven uit Braun en Hogenbergs *Civitates Orbis Terrarum* zijn op de verso-zijde voorzien van een stadsbeschrijving, waar de belangrijkste karakteristieken, highlights en historische gebeurtenissen van die steden worden meegedeeld.⁴ De randinformatie van de kaarten bevat gewoonlijk één of meerdere cartouches, voorzien van titels, legenda, verklaringen of beschrijvingen, en verder nog wapenschilden, emblemen en allerhande decoratieve elementen, terwijl ook in het eigenlijke kaartbeeld geregeld verhalende elementen zitten verwerkt (afbeelding 3). Oude kaarten kunnen dus worden gelezen, zowel in de figuurlijke als in de letterlijke betekenis van het woord.⁵

Afbeelding 3: Vogelperspectief op de belegerde stad Ieper door Guillaume du Tielt in 1610, voorzien van de nodige randinformatie (© Stadsmuseum Ieper).

Er bestaan vele soorten kaarten, en er bestaan veel soorten stadshistorici, met elk hun specialisaties, methoden en tradities. Het behoeft geen betoog dat ze die verschillende soorten kaarten op verschillende manieren gebruiken. In hetgeen volgt, onderscheid ik vier belangrijke omgangsvormen: illustreren, visualiseren, analyseren en demonstreren.⁶ Ze hebben elk hun bestaansrecht, maar het is goed dat stadshistorici zich bewust zijn van de opportuniteiten en implicaties van hun keuzes.

³ Hoekstra (2015), p. 129; de zeer complexe ontstaansgeschiedenis en betekenisevolutie van het begrip 'stad' wordt op prachtige wijze uit de doeken gedaan in: Loon, van (2000).

⁴ De relatie tussen stadsplattegronden en -beschrijvingen wordt behandeld in Peeters (1984). Wat het specifieke genre van de stadsbeschrijving betreft, zie Verbaan (2011).

⁵ Methodologische beschouwingen bij de 'lectuur' van oude stadskarten komen aan bod in Vannieuwenhuyze (2015).

⁶ Er valt uiteraard nog heel wat meer te zeggen over oude stadskarten, zowel op methodologisch, technisch als op inhoudelijk vlak. Zie daarvoor onder meer de volgende overzichtswerken en bundels: Stad in kaart (1984); Donkersloot- de Vrij (1985); Elliot (1987); Miller (2003); Lilley (2009); Schüler (2011); Lichtert, Dumolyn en Martens (ed.) (2014).

Illustreeren

In vele stadshistorische publicaties worden oude kaarten – samen met andere oude afbeeldingen – louter ter illustratie toegevoegd. Die keuze is vaak ingegeven door de wens om de tekst – waarom het in wezen draait – te onderbreken en te verluchten. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat men meestal opteert voor aantrekkelijke documenten; een rudimentair schetsplan of kadastrale kaart in zwart-wit treft men meestal niet in die hoedanigheid aan. Uitermate geschikt zijn de ingekleurde vogelperspectieven die werden gepubliceerd door commerciële uitgevers als Johannes Blaeu, Frederik de Wit of de hoger reeds vermelde Georg Braun en Frans Hogenberg.⁷ Evenzeer in trek zijn oude kaarten die om één of andere reden speciaal zijn, bijvoorbeeld omwille van hun ouderdom, zeldzaamheid, uniciteit of omvang, of omwille van het feit dat ze een specifiek topografisch fenomeen benadrukken (bijvoorbeeld de bastionnering van de stadsversterking) of omdat ze nu eenmaal bekend staan als dé bekendste oude kaart van de stad in kwestie. Aan dergelijke kaarten zijn vaak ook aparte studies gewijd.⁸

Het illustreren van stadshistorische publicaties door middel van oude stadskarten is zeker geen slechte zaak. In de eerste plaats krijgt de lezer de kans om de lectuur te onderbreken, als het ware even op adem te komen en daarbij te genieten van een mooie oude kaart. Belangrijker is echter dat dergelijke publicaties een ideaal platform bieden om het cartografische erfgoed van steden op vrij ongedwongen manier voor te stellen aan het publiek, ook indien dit niet meteen interesse heeft in cartografie. Net omdat Bononiensis' vogelperspectief zo dikwijls wordt afgedrukt, is de kaart bekend bij zowat iedereen die geïnteresseerd is in de Antwerpse geschiedenis. Avontuurlijker ingestelde auteurs en uitgevers kunnen echter ook opteren om onbekende of minder bekende stadskarten te publiceren, en aldus hun lezerspubliek daarmee te laten kennismaken.

Afbeelding 4: Zeventiende-eeuwse figuratieve kaart van de Meulesteedsesteenweg en omgeving (Rijksarchief Gent, verzameling kaarten en plannen nr. 305), gepubliceerd in de laatste historische stadsmonografie over Gent (Marc Boone & Gita Deneckere, *Gent stad van alle tijden* Brussel - Gent 2010) 124).

⁷ Van deze stedenatlassen zijn prachtige facsimiles en handige carto-bibliografieën verschenen, zie onder meer Skelton (1965), Füssel (ed.) (2008), *Civitates Orbis Terrarum. Cities of the World. 363 Engravings Revolutionize the View of the World. Complete Edition of the Colour Plates of 1572-1617* (Keulen 2008); Deys, Franssen et al (2001), Vincent Van Hezik, Fineke te Raa & Erik Walsmit, *Guicciardini Illustratus. De kaarten en plannen in Lodovico Guicciardini's Beschrijving van de Nederlanden* ('t Goy-Houten 2001); Peter van de Krogt, *Koeman's Atlantes Neerlandici. The Town Atlases. Braun & Hogenberg. Janssonius. Blaeu. DeWit, Mortier and others* (Houten 2010); Marieke van Delft & Peter van der Krogt, *Atlas De Wit 1698. Stedenatlas van de Lage Landen. Van Groningen tot Kamerijk* (Tielt 2012).

⁸ Bekende voorbeelden zijn het bekende Antwerpse vogelperspectief van Virgilius Bononiensis uit 1565, uitgangspunt voor de publicatie L. Voet, A. Verhulst, G. Asaert, F. De Nave, H. Soly & J. Van Roey, *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565* (Brussel 1978); een voorbeeld uit het huidige Nederland is Dirck Van Bleyswyck's *Kaart Figuratief van Delft* uit 1675-1678, waaraan het volgende boek integraal is gewijd: H.L. Houtzager, G.C. Klapwijk, H.W. van Leeuwen, M.A. Verschuyf & W.F. Weve, *De Kaart Figuratief van Delft* (Rijswijk 1997).

Het gebruik van oude stadskarten als illustratiemiddel houdt echter ook risico's in. Het verband tussen tekst en kaart is namelijk minder los dan men op het eerste gezicht zou denken. Lezers zijn vaak geneigd om in de kaarten op zoek te gaan naar bepaalde informatie of om bepaalde gegevens uit de kaarten te destilleren en op te slaan. Die past niet noodzakelijk bij de boodschap van de tekst. Kaarthistorici en stadshistorici met kennis van zaken weten ondertussen dat kaarten geen objectief beeld van het stedelijk landschap bieden en onze blik daarop in meerdere of mindere mate beïnvloeden.⁹ Men mag er echter niet vanuit gaan dat lezers zich daar ook steeds van bewust zijn. Een ander heikel punt is de dichotomie tussen het statische kaartbeeld van het stedelijk landschap en de evocatie van evoluties, trends en verandering in teksten. Toch wordt dat verschil in heel wat publicaties uitgevlakt en genegeerd, bijvoorbeeld wanneer men een zestiende- of zeventiende-eeuwse stadsplattegrond bij teksten over middeleeuwse stadsgeschiedenis plaatst. Aldus versterkt men impliciet – maar soms ook zeer expliciet – de misvatting dat zo'n oude kaart een goed middel is om de aanblik van een oude stad in beeld te brengen. Chronometrische en topografische nuances gaan daarbij volledig verloren.

Om dergelijke misvattingen tot een minimum te beperken, valt het daarom aan te raden om lezers – en kaartkijkers! – te wijzen op de louter illustratieve functie van de gepubliceerde oude kaarten. Met name in de onderschriften kan kort maar duidelijk worden aangegeven uit welke periode de kaart stamt, met welk doel ze werd vervaardigd, waar ze wordt bewaard en eventueel zelfs waar er verdere informatie over te vinden is. Ook de goede plaatsing van het kaartmateriaal kan de losse band tussen tekst en beeld verduidelijken.

Visualiseren

In vele stadshistorische publicaties hebben oude kaarten een visualiserende functie. Ze worden met andere woorden toegevoegd om in de tekst behandelde gegevens, elementen en fenomenen visueel, en meer bepaald cartografisch, weer te geven. De meest voor de hand liggende toepassing is uiteraard de aanduiding van de ligging van een stad, wijk, buurt, straat, versterking, waterloop, gebouw, perceel, enzovoort. Visuele lokalisering biedt de lezer ruimtelijke houvast, zeker wanneer de behandelde site ook regelmatig wordt gepositioneerd ten opzichte van naburige elementen of merktekens in het stedelijke landschap. Men kan uiteraard ook opteren voor een topografische beschrijving, zoals gebeurt in dit voorbeeld met betrekking tot de ligging van het Mechelse Sint-Barbaragodshuis: "Het was gelegen in de Nieuwen Bruul, in het centrum van de benedenstad, nabij de oude commerciële hoofdstraat, de IJzerenleen in de veel rustiger omgeving van de Bruul, waar heel wat burgerhuizen waren te vinden."¹⁰ Lezers die het (historische) Mechelen niet of nauwelijks kennen, hebben hier heel wat moeite mee. Een oude kaart waarop de ligging van het godshuis wordt gevisualiseerd, zou terzelfdertijd duidelijker, preciezer

⁹ Dit gedachtegoed vond vooral ingang dankzij het pionierswerk van John Brian Harley, zie onder meer J.B. Harley, 'Deconstructing the Map', in: *Cartographica* 26 (1989), 1-20; voor een overzicht van Harley's werk, zie Paul Laxton (Ed.), *J.B. Harley. The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography* (Baltimore - London 2001).

¹⁰ De topografische beschrijving is afkomstig uit H. Installé e.a., *Historische Stedenatlas van België. Mechelen II* (Mechelen 1997) 137.

én vollediger zijn, want in één beweging worden heel wat extra ruimtelijke kapstukken aangeleverd.

Toch is zo'n cartografische visualisatie van een stukje stad niet altijd zaligmakend. Het gebeurt bijvoorbeeld geregeld dat de toegevoegde kaart amper visualiseert wat gevisualiseerd moet worden. Steden worden nu eenmaal gekenmerkt door een bijzonder dense en complexe opeenstapeling van ruimtelijke fenomenen. Soms is de massa aan cartografische details dusdanig groot dat de blik van de kijker wordt afgeleid van de essentie. De gemakkelijksoplossing is vaak dat auteurs of uitgevers nalaten om duidelijk aan te geven wat ze precies willen tonen met de toegevoegde oude kaarten. Het is dan maar aan de lezer/kijker om de site waarvan sprake terug te vinden. Dergelijke problemen kunnen eenvoudigweg worden voorkomen door aanwijzende symbolen of kleurschakeringen, een helder onderschrift of legenda aan de kaart toe te voegen. Het betekent evenwel dat de oude kaart gemanipuleerd moet worden. Een andere optie is dat een eenvoudigere – maar in vele gevallen ook onaantrekkelijkere – kaart wordt getoond.

Op reconstructiekaarten en thematische kaarten worden heel bewust aspecten gevisualiseerd. Reconstructiekaarten – in Nederland veelal historische kaarten of historiekaarten genoemd – zijn kaarten die door onderzoekers worden gemaakt om bepaalde facetten uit het (stedelijke) verleden te tonen, vaak omdat daarover geen oude kaarten beschikbaar zijn. Zo worden vaak reconstructiekaarten gemaakt van de oorsprong en vroege ontwikkeling van steden. Thematische kaarten worden vaak gemaakt om de ruimtelijke spreiding van historische gegevens en fenomenen (criminaliteit, sociale segregatie, scholing, immigratie, mobiliteit en dergelijke meer) te visualiseren. Een vroeg en bekend Nederlands voorbeeld is de zogenoemde Cholerakaart van Amsterdam uit 1867, waarop de verspreiding van de cholera-epidemie van het jaar voordien en van de 1151 te betreuren slachtoffers over de vijftig Amsterdamse buurten is uitgezet (afbeelding 5).¹¹ Tot in een niet zo ver verleden moesten stadshistorici dergelijke kaarten met de hand tekenen. Dat is ondertussen verleden tijd. Digitale basisdata en gebruiksvriendelijke software zijn in toenemende mate beschikbaar en bieden de mogelijkheid om eenvoudig en efficiënt digitale thematische kaarten te maken. Stadshistorici zijn weliswaar geen geschoolde cartografen. Wie zo'n kaarten wil maken, doet er goed aan zich voorafgaandelijk te informeren en te documenteren, onder meer door na te denken over de aard van de gegevens en de manier waarop ze het best worden gekarteerd. Een gepaste keuze van symbolen, kleuren en vooral ook onderlaag zijn daarbij uiterst belangrijk.

Afbeelding 5: De Cholerakaart van Amsterdam, opgesteld door Isaac Teixeira de Mattos in 1867 (Universiteit van Amsterdam: Bijzondere Collecties, OTM:105-19-03).

Analysen

Voor de studie van een aantal fenomenen zijn kaarten het aangewezen hulpmiddel, soms zelfs de enige bron. In die gevallen is intensieve en minutieuze analyse

¹¹ De handgetekende kaart wordt bewaard in de collecties van de Universiteit van Amsterdam: Bijzondere Collecties, OTM:105-19-03; zie ook Hamelers (2013B), p. 26.

aangewezen en moet de bewijskracht van de oude kaart worden bepaald.¹² Daarnaast kan de studie van het grondplan van een gebouw, het tracé van een straat, de lokalisering van archeologische vondsten, de aanblik van een stedelijk landschap of de morfologie van een buurt of hele stad eigenlijk niet gebeuren zonder een analyse van oude kaarten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in stadsarcheologische, stadsmorfologische, stedenbouwkundige, stadsgeografische en bouwhistorische publicaties veel kaarten voorkomen. De aanmaak van die kaarten vormt een inherent onderdeel van het onderzoek en ze zijn al even essentieel bij de presentatie van de resultaten. Vaak worden speciaal voor de gelegenheid gemaakte kaarten naast ouder kaartmateriaal gelegd. Onderzoekers en lezers/kijkers verwerven zo een sneller inzicht in bouwkundige, landschappelijke en morfologische evoluties en patronen.

Mondelinge presentaties en diavoorstellingen zijn eigenlijk het meest geschikt om dergelijk onderzoek aan het publiek voor te stellen. De onderzoekswereld is en blijft echter gesteld op de schriftelijke overlevering van onderzoeksresultaten en daar knelt een belangrijk schoentje. Omwille van redactionele richtlijnen en financiële beperkingen kunnen stadsarcheologen, stedenbouwkundigen, bouw- en kunsthistorici, stadsgeografen en stadshistorici die ruimtelijke aspecten van het stedelijke verleden onderzoeken meestal slechts een beperkt aantal afbeeldingen en kaarten opnemen in hun publicaties. Ze zien zich vaak genoodzaakt om een moeilijke selectie te maken van het vele cartografische materiaal dat ze hebben opgezocht, gebruikt of aangemaakt. Ze worden gedwongen om de argumentatie en overtuigingskracht van hun betoog eerst en vooral in woorden te gieten, terwijl soms net de interactie, juxtapositie of confrontatie van kaarten – en eventueel ook andere afbeeldingen – de essentie laat zien. Een beeld zegt veel meer dan duizend woorden, om dat bekende adagium nog maar eens van onder het stof te halen.¹³ Is het daarom niet dringend tijd om historisch-geografische kennis die anders dan via het geschreven woord wordt overgedragen beter te gaan valoriseren? De kennisoverdacht van de talloze conferenciers, docenten en gidsen die over het stedelijk verleden spreken, is misschien vluchtiger dan gepubliceerde teksten, maar daarom niet minder relevant.

De digitale revolutie en de democratisering van digitale technieken en applicaties kunnen hier ongetwijfeld een belangrijke rol in spelen. De afgelopen tien à vijftien jaar zijn er heel wat analysemogelijkheden bijgekomen die het toelaten om oude stadskarten preciezer te analyseren. Verscheidene stadshistorici zijn zelf aan de slag gegaan en hebben op individuele basis of in teamverband HISGIS-systemen opgezet om onderzoek te voeren. De laatste jaren zijn in de steden of aan de universiteiten tevens een reeks projecten gefinancierd om dergelijke kaartapplicaties en de achterliggende databestanden online toegankelijk te maken (afbeelding 6). Tot hiertoe beperkte men zich in hoofdzaak tot het aanbieden van gegevens, maar met mondjesmaat ontstaan er ook digitale platformen waarop onderzoekers zelf aan de

¹² Methodieken om de bewijskracht van oude kaarten na te gaan, worden voorgesteld in Koeman (1984).

¹³ Over de oorsprong van de zinsnede heerst geen eensgezindheid. Sommigen zien er een Chinees spreekwoord in, anderen hebben het verkeerdelijk aan Paul Julius Freiherr von Reuter (†1899), oprichter van het persagentschap Reuters, of aan de schrijver en journalist Kurt Tucholsky (†1935) toegeschreven. Het ziet er echter naar uit dat het adagium is ontstaan uit de vermenging van twee reclameslogans, verschenen in 1921 en 1927 (zie <http://www2.cs.uregina.ca/~hepting/research/web/words/history.html>) (geraadpleegd februari 2016).

slag kunnen, data kunnen invoeren en uiteindelijk zelf kaarten maken. We mogen met recht en reden aannemen dat er de komende jaren heel wat nieuwe mogelijkheden zullen ontstaan om stadshistorische *big data* over demografie, fiscaliteit, migratie, sociale segregatie en dergelijke meer te analyseren en onderling te vergelijken. Een spannend vooruitzicht...!

Afbeelding 6: Screenshot van de *MAGIS Brugge*- website, een voorbeeld van een door de overheid gesubsidieerde stadshistorische HISGIS-applicatie (<http://magis.kaartenhuisbrugge.be/>; geraadpleegd februari 2016).

Demonstreren

Hoewel het geschreven woord nog steeds het belangrijkste communicatiemiddel is in de stadsgeschiedenis, zijn er toch een aantal pogingen ondernomen om het stedelijke verleden in de eerste plaats via kaarten en andere afbeeldingen te ontvouwen. We kunnen daarbij de collectiegerichte benadering onderscheiden van de stadstopografische of ruimtelijke benadering. In het eerste geval betreft het monografieën die een – al dan niet volledig – overzicht bieden van de cartografische productie met betrekking tot één specifieke stad. Van heel wat steden uit de Lage Landen werd reeds zo'n overzichtswerk gepubliceerd, al zijn er grote verschillen in omvang, uitputtendheid, selectie criterium en presentatie. Soms vormde een bepaalde collectie of georganiseerde tentoonstelling het uitgangspunt¹⁴, soms werd materiaal uit diverse hoeken bijeengebracht.¹⁵ Soms werden enkel kaarten die de gehele stad weergeven weerhouden¹⁶, in andere gevallen ook grootschaliger kaarten van specifieke wijken, buurten en straten.¹⁷ Sommige boeken besteden enkel aandacht aan de kaarten, terwijl in andere publicaties ook de ruimtelijke ontwikkeling van de stad wordt geschetst.¹⁸ In sommige publicaties haalt de wetenschappelijke, tekstuele beschrijving van de kaarten de bovenhand op de presentatie van het

¹⁴ Bijvoorbeeld de collectie plattegronden van het Gemeentearchief van Den Haag in Stal (1998) of het boek Grosfeld en Pol, van der (2002), uitgegeven naar aanleiding van een tentoonstelling georganiseerd door Breda's Museum en de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden. Een ouder voorbeeld is Danckaert (1968B), catalogus van een tentoonstelling over kaarten van negentien Belgische steden, georganiseerd door de Koninklijke Bibliotheek van België.

¹⁵ Dat is bijvoorbeeld het geval in Marc Hamelers driedelige overzicht van de Amsterdamse oude kaarten: Hamelers (2013A) (2013B) (2015); voor de Vlaamse stad Dendermonde is er bijvoorbeeld het vuistdikke boek Dauwe (2010). Er zijn uiteraard nog talloze andere voorbeelden op te sommen; wat Nederland betreft, is er ook de twaalfdelige reeks *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, uitgegeven door de Stichting Historische Stadsplattegronden, de Fryske Akademy en Uitgeverij Canaletto/Repro Holland.

¹⁶ Bijvoorbeeld Donkersloot-de Vrij (1989).

¹⁷ In het boek Wijk, van (1995) worden plattegronden van de hele stad Dordrecht afgewisseld met kaarten van specifieke stadsdelen, vestingwerken, parken, gebouwen en waterlopen, en met andere iconografische documenten zoals stadszichten.

¹⁸ Dat is bijvoorbeeld het geval voor Antwerpen in Brabander, de (1988) en voor Hoorn in Saaltink (1981).

kaartmateriaal zelf, terwijl andere boeken fraaier werden uitgegeven en net veel afbeeldingen bevatten.¹⁹

Bij de stadstopografische benadering wordt de ruimtelijke ontwikkeling van de stad als uitgangspunt genomen en gedemonstreerd aan de hand van kaarten. In deze werken wordt de bewijskracht van de kaarten maximaal benut: kaarten – en dus niet teksten – tonen de ruimtelijke ontwikkeling van de stad en de ruimtelijke fenomenen en patronen die er voorkwamen. Die aanpak is in de jaren 1950 ontstaan in de schoot van de *International Commission on the History of Towns*, waar een ietwat naïeve pan-Europese verzoeningsgedachte aanleiding gaf tot de oproep om van zoveel mogelijk Europese steden een historische stedenatlas samen te stellen, en wel volgens een strak, uniform concept. Doel was om comparatief stadshistorisch onderzoek te faciliteren en een beter inzicht in de gemeenschappelijke stedelijke roots van Europa te verkrijgen. Kaartmateriaal kreeg een prominente plaats, en moest overal volgens dezelfde standaarden worden gepubliceerd, net om die Europese vergelijking mogelijk te maken. Tot hiertoe werden ruim 520 volumes gepubliceerd (afbeelding 7).²⁰

Afbeelding 7: Overzichtskaart van de gepubliceerde historische stedenatlassen (bron: <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project>; geraadpleegd februari 2016).

In Nederland werden in de loop van de jaren 1980 en 1990 zeven volumes gepubliceerd²¹, in België slechts één enkel.²² Hoewel de Lage Landen vaak worden opgevoerd als één van de meest verstedelijkte regio's van Europa, is het project – dat zowiezo op nationaal vlak moest worden gedragen en gefinancierd – in beide landen dus vrij snel gestrand. Weliswaar werden er zowel in het Noorden als in het Zuiden 'afgeleide producten' uitgegeven.²³ De bekendste reeksen zijn de historische stedenatlassen van Brugge, Tiel, Mechelen en Lier uitgegeven door het Belgische Gemeentekrediet in de jaren 1990, en de nog steeds lopende reeks historische atlassen van SUN, vervolgens Vantilt. Zijn de Belgische stedenatlassen fraai uitgegeven en uitgewerkte koffietafelboeken, dan kent de Nederlandse reeks een veel strakker format, waarbij de ruimtelijke ontwikkeling van elke stad aan de hand van 35 kaarten c.q. fasen moet worden voorgesteld. Beide reeksen verschillen echter

¹⁹ Voorbeelden van het duidelijke onderscheid tussen een puur wetenschappelijke naslagwerk en een publieksgerichte boek voor één dezelfde stad (Brussel) en geschreven door eenzelfde auteur: Danckaert (1968A) en (1989).

²⁰ Volgens de laatste stand van zaken, gepubliceerd op de projectwebsite van de Royal Irish Academy in juli 2014, werden 524 atlassen uitgegeven, zie <https://www.ria.ie/research-projects/irish-historic-towns-atlas/european-project> (geraadpleegd februari 2016). Een databank met de referenties van alle stedenatlassen is beschikbaar via <http://www.staedtegeschichte.de/staedteatlanten/datenbank.html> (geraadpleegd februari 2016).

²¹ Speet, (1982A); Speet (1982B); Doornink-Hoogenraad (1983); Speet (1986); Visser, Elsing et al (1990); Hermans (1999); Ham, van (2003).

²² Debaere (1997).

²³ Voor kritische beschouwingen over de Nederlandse en Belgische stedenatlassen en stadsmonografieën, zie Rutte (2008) en Rutte (2009). Overzichten van de gepubliceerde reeksen stedenatlassen zijn te vinden in Vannieuwenhuyze en Rutte (2015) en Rutte en Vannieuwenhuyze (2014).

dusdanig van de Europese ‘moederreeks’ dat de ruimtelijke ontwikkeling van de Belgische en Nederlandse steden helaas moeilijk in het beoogde comparatief onderzoek kan worden geïntegreerd.

Tot slot van deze bijdrage spreek ik dan ook de hoop uit dat België en Nederland – afzonderlijk, of indien mogelijk samen – toch opnieuw aanhaken bij het nog steeds lopende Europese project en in dat kader werk maken van nieuwe stedenatlassen. Of dat volgens de traditionele regels moet gebeuren, is uiteraard voer voor discussie.²⁴ De digitale mogelijkheden zijn ondertussen dusdanig dat er gedacht moet worden aan het online aanbieden van gegevens, al hebben de gedrukte atlassen zeker ook een meerwaarde. Teneinde de gedroomde Europese vergelijking mogelijk te maken, zou het misschien ook wenselijk zijn om deze atlassen in een internationale taal te publiceren. Als kleine landen kunnen België en Nederland hier zeker een voorbeeldrol vervullen. Het zou tevens de kans bieden om de Belgische en Nederlandse stadscartografie, -topografie en -morfologie opnieuw op de Europese kaart te zetten.

Literatuur:

Brabander, De (1988)

Na-kaarten over Antwerpen/ Guido De Brabander. – Brugge, 1988.

Conzen (2008)

Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study’/ Michael Conzen. - In: *Urban Morphology*, 12 (2008) p. 143-156.

Danckaert (1968A)

L'évolution territoriale de Bruxelles. La cartographie de +/- 1550 à 1840/ Lisette Danckaert. - Brussel, 1968.

Danckaert (1968B)

Negentien Belgische steden in kaart en prent/ Lisette Danckaert. – Brussel, 1968.

Danckaert (1989)

Brussel. Vijf eeuwen cartografie/ Lisette Danckaert. – Tielt, 1989.

Dauwe (2010)

Dendermonde in beeld. Iconografie van de stad (13de eeuw–1914)/ Jozef Dauwe. – Dendermonde, 2010.

Debaere (1997)

Maaseik/ Olivier Debaere. – Brussel, 1997.

Delft, van en Krogt, van der (2012)

²⁴ Zie in dit licht ook de review van het Europese atlasproject en de voorstellen tot vernieuwing in Michael Conzen, ‘Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study’, in: *Urban Morphology* 12 (2008) 143-156.

Atlas De Wit 1698. Stedenatlas van de Lage Landen. Van Groningen tot Kamerijk Marieke van Delft & Peter van der Krogt. – Tiel, 2012.

Depuydt, Geel et al (2015)

Helemaal van de kaart/ Joost Depuydt, Muriel Geel, Elly van Oijen & Thomas Vervaet (red.). – Antwerpen, 2015.

Deys, Franssen et al. (2001)

Guicciardini Illustratus. De kaarten en plannen in Lodovico Guicciardini's Beschrijving van de Nederlanden/ Henk Deys, Mathieu Franssen, Vincent Van Hezik, Fineke te Raa & Erik Walsmit. - 't Goy/ Houten, 2001.

Donkersloot- de Vrij (1985)

De kartografie van de stad in vroeger tijden/ Marijke Donkersloot-de Vrij. – In: Spiegel Historiae, 20 (1985), p. 91-100.

Donkersloot- de Vrij (1989)

Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen/ Marijke Donkersloot-de Vrij. – Utrecht, 1989.

Doornink-Hoogenraad (1983)

Zutphen/ M.M. Doornink-Hoogenraad. - Delft, 1983.

Elliot (1987)

The City in Maps: urban mapping to 1900/ James Elliot. – London, 1987.

Füssel (ed.) (2008)

Civitates Orbis Terrarum. Cities of the World. 363 Engravings Revolutionize the View of the World. Complete Edition of the Colour Plates of 1572-1617/ Stephan Füssel (ed.). – Keulen, 2008.

Grosfeld en Pol, van der (2002)

Breda in kaart/ Jeroen Grosfeld en Pierre van der Pol (red.), Breda, 2002.

Hameleers (2013A)

Kaarten van Amsterdam 1538-1865/ Marc Hameleers. – Bussum 2013.

Hameleers (2013B)

Kaarten van Amsterdam 1866-2012/ Marc Hameleers. – Bussum, 2013.

Hameleers (2015)

Gedetailleerde kaarten van Amsterdam. Productie en gebruik van grootschalige, topografische kaarten/ Marc Hameleers. - Bussum, 2015.

Ham, van (2003)

Bergen op Zoom/ W.A. van Ham. – Delft, 2003.

Harley (1989)

Deconstructing the Map/ J.B. Harley. - In: Cartographica, 26 (1989), p. 1-20.

Hermans (1999)

Venlo/ F. Hermans. - Delft, 1999.

Hoekstra (2015)

Dorp, stad, land. De Lage Landen in woorden/ Maarten Jan Hoekstra. - Amsterdam/ Antwerpen, 2015.

Houtzager en Klapwijk et al (1997)

De Kaart Figuratief van Delft/ H.L. Houtzager, G.C. Klapwijk, H.W. van Leeuwen, M.A. Verschuyf & W.F. Weve. – Rijswijk, 1997.

Installé et al (1997)

Historische Stedenatlas van België. Mechelen II/ H. Installé e.a. – Mechelen, 1997.

Koeman (1984)

Oude kaarten als bron voor de geschiedeniswetenschap: Een classificatie op grond van bewijskracht/ C. Koeman. – In: Caert-Thresoor, 3 (1984), p. 18-24.

Krogt, van der (2010)

Koeman's Atlantes Neerlandici. The Town Atlases. Braun & Hogenberg. Janssonius. Blaeu. DeWit, Mortier and others/ Peter van de Krogt. – Houten, 2010.

Laxton (ed.) (2001)

J.B. Harley. The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography/ Paul Laxton (Ed.). – Baltimore/ Londen 2001.

Lichtert, Dumolyn en Martens (ed.) (2014)

Portraits of the City. Representing Urban Space in Later Medieval and Early Modern Europe/ Katrien Lichtert, Jan Dumolyn & Maximiliaan P.J. Martens (ed.). – Turnhout, 2014.

Lilley (2009)

City and Cosmos. The Medieval World in Urban Form/ Keith Lilley. – London, 2009.

Loon, van (2000)

De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden/ Jozef Van Loon. – Gent, 2000.

Miller (2003)

Mapping the City. The language and culture of cartography in the Renaissance/ Naomi Miller. – London – New York, 2003.

Peeters (1984)

Het stadsbeeld verwoord. Stadsplattegrond en stadsbeschrijving in de zestiende en zeventiende eeuw/ C.J.A.C. Peeters. - In: Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983, Alphen aan den Rijn 1984, p. 39-54.

Rutte (2008)

Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland/ Reinout Rutte. - In: *Stadsgeschiedenis* 2 (2008), p. 71-86

Rutte (2009)

Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden/ Reinout Rutte. - On: *OverHolland* 8 (2009), p. 117-131.

Rutte en Vannieuwenhuyze (2014)

Stadswording in de Lage Landen van de tiende tot de vijftiende eeuw. Een overzicht aan de hand van vijfhonderd jaar ruimtelijke inrichting/ Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze. - In: *Bulletin KNOB* 113 (2014), p. 113-131.

Saaltink (1981)

Hoorn in kaart. Vier eeuwen Hoornse stadsplattegronden/ H.W. Saaltink. – Hoorn, 1981.

Schüler (2011)

Mapping the city. From antiquity to the 20th century/ C.J. Schüler. – Paris, 2011.

Skelton (1965)

Braun & Hogenberg *Civitates Orbis Terrarum 1572-1618*/ R.A. Skelton. - Amsterdam, 1965.

Speet (1982A)

Amersfoort/ B.M.J. Speet. – Delft, 1982.

Speet (1982B)

Haarlem, B.M.J. Speet. - Delft, 1982.

Speet (1986)

Kampen/ B.M.J. Speet. - Delft, 1986.

Stad in kaart (1984)

Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983. – Alphen aan den Rijn, 1984.

Stal (1998)

Den Haag in kaart gebracht. 750 jaar groei in plattegronden in het Gemeentearchief/ Kees Stal. - Den Haag, 1998.

Vannieuwenhuyze (2015)

Reading History Maps: The Siege of Ypres in 1383 mapped by Guillaume du Tielt/ Bram Vannieuwenhuyze. - In: *Quaerendo* 45 (2015), p. 292-321.

Vannieuwenhuyze en Rutte (2015)

Medieval Urban Form in the Low Countries: State of Research, Comparative Perspective and Symbolic Meaning/ Bram Vannieuwenhuyze en Reinout Rutte. - In:

Anngret Simms en Howard B. Clarke (ed.), *Lords and Towns in Medieval Europe*. The European Historic Towns Atlas Project, Farnham, Burlington, 2015, p. 375-398.

Verbaan (2011)

De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek/ Eddy Verbaan. – Hilversum, 2011.

Visser, Elsing et al (1990)

Schoonhoven en Nieuwpoort/ J.C. Visser, T.M. Elsing, P.A. Henderikx & J.G. Wegner. – Delft, 1990.

Voet, Verhulst et al. (1978)

De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565/ L. Voet, A. Verhulst, G. Asaert, F. De Nave, H. Soly & J. Van Roey. - Brussel, 1978.

Wijk, van (1995)

Dordt in de kaart gekeken/ Wim van Wijk et al. – Zwolle/ Dordrecht, 1995.